

ЛЕКСІКА РАДЗІННАЙ АБРАДНАСЦІ БРАГІНСКАГА РАЁНА

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

(Паступіў у рэдакцыю 14.09.2020)

Увага да нацыянальнай традыцыйнай культуры па-ранейшаму застаецца адным з самых актуальных напрамкаў сучаснага мовазнаўства. Цікавасць да абрадавых форм культуры абумоўлена іх інфарматыўнымі магчымасцямі і функцыянальнай значнасцю. Традыцыйная абраднасць, як усялякая культурная форма, выконвае пэўныя камунікатыўныя функцыі, паколькі забяспечвае наяўнасць асаблівых інфармацыйных сувязей – спецыфічнага спосабу этнакультурнай інфармацыі, садзейнічае пераемнасці этнасу і забяспечвае стабільнасць яго ў часе. Абрадавая культура з’яўляецца і своеасаблівым механізмам рэгуляцыі міжэтнічных сувязей, дзеянне якіх мае на мэце ўключэнне іх у сістэму сацыяльных інстытутаў, успрыняцце індывідамі групавых норм і каштоўнасцей, сцверджанне сацыяльнай значнасці такіх жыццёвых станаў, як нараджэнне, заключэнне шлюбу, смерць. Абраднасць садзейнічае акумуляцыі і перадачы культурнага вопыту этнасу, выконвае важную функцыю захавання этнічнай спецыфікі жыццёвага ўкладу і форм зносін.

Абрады з’яўляюцца неад’емнай часткай мовы, бо менавіта ў мове захоўваюцца самыя разнастайныя па часе ўзнікнення і функцыянавання лексічныя адзінкі. У сістэме нацыянальнай мовы гэтая скарбніца ўяўляе сабой абрадавыя назвы, якія адлюстроўваюць важныя падзеі ў грамадскім і сямейным жыцці народа. Час, зразумела, уносіць пэўныя змены ў гэтую сферу духоўнай культуры, хоць для абрадаў у цэлым уласцівы даволі павольны тэмп змен, кансерватыўнасць, традыцыйнасць, пераемнасць.

Багатай і разнастайнай з’яўляецца лексіка радзіннай абраднасці як аднаго з найбольш важных комплексаў сямейна-абрадавага фальклору, які мае даўнія развітыя традыцыі бытавой культуры, уяўляе значную цікавасць і застаецца актуальным.

З’яўленне дзіцяці цалкам мяняла жыццёвы ўклад бацькоў, а таксама індывідуальныя і сацыяльныя звычкі. З гэтай прычыны спрадвечу ў фальклору ўсіх народаў захаваліся паслядоўныя і грунтоўныя хрэсьбінныя абрады, а ў слоўніку ўтрымліваецца вялікая колькасць адпаведных абрадавых лексем. Гэтая частка беларускага народнага слоўніка з’яўляецца і састаўной

адзінкай усходнеславянскай лексікі, а таксама – больш шырока – часткай славянскай культуры.

Лакалізацыя Гомельскай вобласці спрыяла цесным міжмоўным кантактам. Вынікі гэтага кантактавання адзначаюцца ў радзіннай лексіцы гомельскіх гаворак. У першую чаргу тут адлюстроўваюцца доўгатэрміновыя і трывалыя сувязі беларускай і рускай моў, абумоўленыя і падмацаваныя наяўным у штодзённым маўленні жыхароў беларуска-рускага рэгіёна білінгвізмам. Разам з тым, пастаянныя шматвяковыя сацыяльна-эканамічныя, культурныя зносіны і ўзаемадзеянне суседніх роднасных народаў паўплывалі на фарміраванне асобных блізкіх і агульных рытуалаў і ў сямейным жыцці беларусаў і ўкраінцаў. Паспрыяла такім працэсам і агульная старадаўняя гісторыя, і падобныя аб'ектыўныя сучасныя сацыяльныя рэаліі.

У складзе радзіннай абраднасці вызначаюцца тры асноўныя моманты: само нараджэнне, ачышчэнне маці і бабкі-павітухі і прыём у грамадства новага члена [1, с. 319]. Адметнай прыкметай абрадавай сітуацыі з'яўляецца абавязковасць такога кампанента, як паўтаральнасць. Абрад – гэта вызначанае традыцыяй дзеянне ці сукупнасць дзеянняў, таму абрадавае найменне можа абазначаць адно дзеянне (выкупіць кашу) ці мноства акцый (хрысціць дзіця).

У складзе радзінна-хрэсьбітнай абраднасці вылучаюць абрады, якія праводзяцца пры нараджэнні дзіцяці, і абрады, якія праводзяцца пры хрышчэнні нованароджанага.

Аб'ектам нашага аналізу сталі найменні, звязаныя з падрыхтоўкай да нараджэння, родамі і пасляродавымі дзеяннямі да абраду хрышчэння.

1. Падрыхтоўка да нараджэння. Абрад уяўляе сабой зносіны чалавек – сілы прыроды, Бог, ніжэйшыя духі. Абрад як параджэнне міфалагічных уяўленняў аб'ектывізуе спецыфічную свядомасць яго ўдзельнікаў. Таму зразумелым становіцца строгае выкананне неабходных дзеянняў, ужыванне спецыфічных слоў.

Набліжэнне родаў і самі роды будучая маці і ўсе члены сям'і ўтойвалі, каб не сурочыць і каб роды прайшлі лёгка. Нараджэнне дзіцяці суправаджалася тайнай і шматлікімі забабонамі – цяжарнай неабходна было «засцерагацца», «аберагацца»: «Цяжарнай нельга было пераступаць цераз вяроўку» [2, с. 124]; «Нельга было вязаць ці прасці» [2, с.124]. Парадзіху і навароджанага «абаранялі соллю і пасвяцонай вадзіцай» (зап. у в. Новы

Шлях); «Цяжарным нельга пераступаць цераз круг, бо дзіця будзе калесатае» [2, с. 123].

2. Назвы асоб, якія ўдзельнічалі пры нараджэнні новага члена грамадства, у першую чаргу «парадзіха» ‘жанчына, якая раджае або толькі што нарадзіла дзіця’ [7, т. 4, с. 38]. Акрамя літаратурнай, на тэрыторыі Брагіншчыны сустракаюцца таксама назвы «роджаніца», «рожэніца», «рожаніца»; «парадзіха», «парадзеля» («*Парадзіху праведвалі суседкі*» [2, с. 128]).

Паспяховыя роды шмат залежалі ад умення і вопыту «бабы» – ‘уст. жанчына, якая прымае дзяцей у час родаў’ [7, т. 1, с. 319]; «баба-павітуха» – ‘уст. жанчына, якая дапамагае пры родах’ [7, т. 3, с. 476]. Такія ж найменні бытуюць і ў Брагінскім раёне, прычым ужываюцца без абмежавання: «*Ідуць ужо на бабу*» [2, с. 124]; «*Ёй памагала бабка-павітуха*» [2, с. 128]; «*Везлі бабу-павітуху дамоў*» [1, с. 130]; «*Баба-павітуха атразала пуравіну*» [2, с. 124]. Гэта была абавязкова немаладая паважаная жанчына, якая мела сваіх дзяцей. Распаўсюджана і лексема «бабіць» – ‘прымаць дзяцей у час родаў’ [7, т. 1, с. 319], утвораная ад адпаведнага назоўніка.

На Брагіншчыне зафіксавана шмат лексем, якія называюць нованароджанага: «народжаны» («*Народжанага адорвалі хто чым мог*» [2, с. 131]); «дзіця» («*Нельга было паказваць дзіця падругам*» [2, с. 131]); «дзіцятка», «дзіцёнак» («*Дзіцёнка мыюць у настоі розных духмяных траў*» [2, с. 131]); «дзіцёначак» («*Вот родзіцца дзёцёначак*» [2, с. 124]); «малы», «маленькае» («*Святое вадою абмые маленькае*» [2, с. 123]); «мальчык», «хлопчык», «дзевачка» («*Штоб вы нашага мальчыка ці дзевачкі булі бабаю*» [2, с. 124]); «наварождзены» («*Радзіцелі наварождзенага запрашалі да сябе*» [2, с. 131]).

3. Назвы рытуальных прадметаў або сімвалаў, якія выкарыстоўваліся падчас абраду: «палаценца» («*Пасцелем у начовачкі палаценца*» [2, с. 124]); «рушнік» («*Калі асталася вада, дык бабка мыла ліцы ўсім і выцірала іх рушніком*» [2, с. 130]); «авёс» («*Гатуе ваду для мыцця, сыпле ў яе авёс*» [2, с. 130]); «лентачка» («*Лентачкай баба заўяжа*» [2, с. 125]); «святцовы мак» («*Малому нованароджанаму ад урокаў надзявалі рубашку на левую сторону, пад падушачку лажылі святцовы мак*» – зап. у в. Краснае); «кажух» («*Пры мыцці на стол сцелюць кажух*» [2, с. 130]).

Разнастайныя прадметы выкарыстоўваліся пры першым купанні нованароджанага. Найперш важнымі былі зёлкі, у адвары з якіх купалі дзіця:

«любісцік» («Зрываюць і кідаюць цвяточкі – любісцік» [2, с. 125]; «чыстацел», «дубовая кара» («Калі дзіця купалі, дабаўлялі травы ўсялякія, кару дубовую, чыстацел» – зап. у в. Краснае).

Часта ў адвар дадавалі іншыя прадметы, каб дзіця было здаровае, прыгожае, гаспадарлівае: манеты, зерне, малако («Дзіцёнка мыюць у настоі розных духмяных траў. У тую ваду кідаюць шчэ сярэбраную манету і жытнёвыя зярняткі, каб жа яно было багатае і шчаслівае. Калі ж купаюць дзяўчынку, дык жа ўліваюць у воду малака, а гэта ж каб яна была прыгожая» – зап. у в. Лубянікі).

Шмат рытуальных прадметаў выкарыстоўвалася пры з'яўленні ў сям'і нованароджанага, каб засцерагчы яго ад сурокаў і каб ён вырас дужым і прыгожым. З гэтай мэтай на Брагіншчыне выкарыстоўваліся разнастайныя прадметы і прыстасаванні: «палатно» («Спавінаюць яго ў палатняныя полачкі» [2, с. 125]); «вугольчык», «хлеб» («Каб адагнаць ад дзіцяці злыя сілы, у калыску клалі вугольчык, хлеб, соль, жалезны прадмет» – зап. у в. Лубянікі); «капейкі», «сярэбраная грыўня» («Тады ў чарку гарэлкі кідалі капейкі і выпіваў гарэлку хросны бацька. Астаткі гарэлкі ён жа выліваў уверх дый жа гаварыў: “Каб наш хрышчэннік так высока скакаў!” Тады ізноў жа кідалі ў чарку, толькі ж ужэ сярэбраную грыўню. Выпівала хросная. Другім гасцям капеяк ужэ не лажылі» – зап. у в. Лубянікі).

4. Назвы абрадаў. Пасля нараджэння дзіцяці ў хаце рабілі «адведкі» («К ёй у адветкі прыходзілі па дзве-тры жанчыны» [2, с. 128]); «атведкі», «вотведы» («У атведкі прыносілі бліны, яечню» [2, с. 124]). У «адведкі» прыходзілі толькі замужнія жанчыны, прычым не з пустымі рукамі: «Мужчыну ў адведкі прыходзіць нельзя была» [2, с. 129].

5. Назвы ежы, што ўжывалі падчас нараджэння і адведак дзіцяці: «яечня» («Баба жарыць талерку яечні, боўтае-боўтае, а такую ўжэ разбаўтае, такую тоўсту-тоўсту яічніцу» [2, с. 124]); «каржы», «хрушчыкі», «бліны» («Баба напачэ каржоў» [2, с. 124]); мёд, яблыкі, грушы («Прыносілі гаспадыні бліны, мёд, яблыкі, грушы» [2, с. 124]).

Абрады, звязаныя з сямейным жыццём чалавека, выступаюць праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль уся лексіка належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як бабка, дзед, радня, каша, гаршчок, ручнік, кажух, маці, бацька, парадзіха і іншыя [3].

Большасць зафіксаваных лексем з'яўляецца матываванымі найменнямі. Фактар матываванасці слова звязаны з лексічным значэннем, прадвызначае лексіка-семантычную характарыстыку слова, яго семантычную валентнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць і вобразнасць.

Пад матываванасцю слова звычайна разумеюць «абумоўленасць яго значэння значэннем іншага слова, ад якога яно ўтворана» [4, с. 121], усведамленне сувязі значэння і гукавой абалонкі, якая выражае гэтае значэнне [5, с. 153]. Больш дакладнае, на нашу думку, азначэнне названага паняцця падае В. І. Блінова, якая лічыць, што «матываванасць – структурна-семантычная ўласцівасць слова, якая дазваляе ўсвядоміць рацыянальнасць сувязі значэння і гукавой абалонкі слова на аснове яго суадноснасці з аднакаранёвай (аднакаранёвымі) і аднаструктурнай (аднаструктурнымі) адзінкамі» [6, с. 6].

У адпаведнасці з такім падыходам да праблемы матываванасці слова выдзяляюцца розныя тыпы матывацыі: лексічная (адносіны матываванага слова з аднакаранёвым словам) і структурная (адносіны слова з аднаструктурнымі найменнямі). У аснове лексічнай матывацыі – сувязь вытворнага слова з гучаннем і значэннем утваральнай асновы і ўсведамленне матывуючай прыметы абазначаемага слова. Структурная матывацыя вызначаецца суадносінамі намінатыўнай адзінкі са словам падобнай структуры і асэнсаваннем класіфікацыйнай прыметы наймення [4, с. 6].

Словы, дзе лексічнае значэнне матываванае, маюць так званую «ўнутраную» форму, якая матывуе сувязь паміж утваральным і вытворным словам і з'яўляецца зыходным пунктам матывацыі значэння новай намінатыўнай адзінкі. У лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы пераважаюць матываваныя назвы. Іх унутраная форма, разам са складанафанемнай структурай і граматычным ладам, надае мове нацыянальны каларыт.

Пад структурна-семантычным тыпам матывацыі мы разумеем адзінства лексічнай і структурнай матывацыі слова, што праяўляецца ў яго сувязі з гучаннем і значэннем утваральнай асновы і суадносінах з аднаструктурнымі моўнымі адзінкамі [5, с. 6].

Як паказвае аналіз, самым пашыраным тыпам структурна-семантычнай матывацыі разгледжаных назваў з'яўляецца намінацыя паводле працэсуальнай прыкметы: «падаркі», «роджаніца», «парадуха», «парадзіха», «радзільніца», «радзіны», «адведкі», «вотведы», «сматрыны», «павітуха»,

«рубыха». У такой дэрывацыі ўдзельнічаюць суфіксы *-к-*, *-ух-*, *-іц-*, *-ах-*, *-ын-*. Радзей утвараюцца найменні ад назоўнікаў: «кажух», «бабушка», «ручнік». Зафіксаваны на тэрыторыі Брагіншчыны і складаныя назвы прыметнік + назоўнік: «святковы мак», «пушавая баба», «спавівальная бабка», «гарненька рыбанька», «грона кветачка». Адзінкавымі з’яўляюцца выпадкі складання слоў («пупарэзніца» – ‘спавівальная бабка’), субстантывацыі («цяжарная», «бярэмянная»).

Даволі значную групу складаюць экспрэсіўныя абрадавыя назвы. Асаблівасцю эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі з’яўляецца тое, што эмацыянальная афарбоўка накладваецца на лексічнае значэнне слова, але не зводзіцца да яго: дэнататыўнае значэнне ўскладняецца канататыўным. Такія лексемы, акрамя намінатыўнай, маюць яшчэ і экспрэсіўную функцыю, якая робіць іх адметнымі, выразнымі ў лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы. Дадатковыя сэнсавыя кампаненты, уключаныя ў семантычную структуру слова, дазваляюць перадаць такія эмацыянальна-ацэнныя адносіны суб’екта да прадмета, як ласкальнасць, іронія, кпіны.

У складзе эмацыянальнай лексікі вылучаюцца наступныя групы:

1. Словы з яркім канататыўным значэннем, якія ўтрымліваюць ацэнку фактаў, з’яў, прыкмет, што даюць адназначную характарыстыку («*Жалалі ўсяго добрага*» [2, с. 126]; «*Няхай жа добрае вядзецца*» [2, с. 129]).

2. Многазначныя словы, нейтральныя ў асноўным значэнні, якія атрымліваюць якасна-эмацыянальнае адценне пры пераносным ужыванні («*А я гарна кветачка*» [2, с. 127]).

3. Словы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, якія перадаюць розныя адценні пачуццяў. Яны могуць выражацца ўнутраным зместам моўных адзінак, з’яўляюцца імпліцытнымі – адлюстроўваюцца праз знешнія, фармальныя паказчыкі (суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі).

Выключным багаццем экспрэсіўных адценняў вылучаецца лексіка са значэннем асобы. Шырока прадстаўлена яна ў радзінна-абрадавых песнях: «*Вот родзіца дзіцёначак*» (зап. у в. Дуброўная); «*Горка гарэлка для суседчак*» [2, с. 130]; «*На табе, Васілю, маладую дзяціну*» [2, с. 128]; «*Бабусенька дагадалася*» [2, с. 123].

Памяншальна-ласкальныя суфіксы назоўнікаў, што сустракаюцца ў радзінных песнях, у сваёй большасці звязаны не з памяншэннем прадмета (хацінка не маленькая хата), а з выражэннем адносін павелічальнасці або ласкальнасці. Так, суфіксы *-еньк-*, *-аньк-*, *-іньк-* выяўляюць станоўчыя

адносіны да аб'екта, маюць значэнне яркай эмацыянальнасці і размоўнай экспрэсіўнасці: «*Бяжыць (імя) к сваёй бабусянке. Бяжыць яна скоранька, Просіць яна шчыранька: – Дай жа, Божа, маёй унучцы Лягенько, дабрэнько, скарэнько!*» (зап. у в. Буркі).

Такія ж адносіны выражаюцца з дапамогай суфіксаў *-ак-* («*Вот родзіцца дзіцёначак*» – зап. у в. Дуброўная); *-аньк-*, *-еньк-* («*Бабусянка дагадалася*» [2, с. 123]; «*А гарнецька рыбанька хароша*» [2, с. 127]); *-ачк-*, *-очк-*, *-ечк-* («*Скажы ты мне праўдачку*» [2, с. 127]; «*Горка гарэлачка для суседачка*» [2, с. 130]; «*Калі б к табе ў гасцейкі*» [2, с. 127]; «*А я гарна кветачка*» [2, с. 127]; «*На табе, Марына, баханачку хлеба*» [2, с. 128]; «*Дзіцёначка паложсаць, лентачкай заўяжць*» [2, с. 125]); *-ятк-* («*Дадому з дзіцяткам*» – зап. у в. Лубянікі).

У складзе суфіксальных утварэнняў можна вылучыць словы максімальнай ступені экспрэсіўнасці – такія дымінутывы, якія ўтвараюцца ад дымінутываў: «бабусянка» ад «бабуся» («*Бяжыць (імя) к сваёй бабусянке*» – зап. у в. Буркі). У такіх назоўнікаў праяўляецца ўзмоцненая ступень ласкальнасці, мяккасці, добрых адносін.

Часта ў складзе радзіннай лексікі выяўляюцца прыметнікі і радзей прыслоўі з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі. У шырокім спектры чалавечых пачуццяў – захапленне, замілаванне, цікавасць і падобныя, што праяўляюцца ў адносінах да асобы ці прадмета, надзеленых гэтай прыкметай, і выражаюцца прыметнікамі з памяншальным значэннем, немагчыма вылучыць адзінага сэнсавага кампанента, які можна было б адзначна прыпісаць суфіксу. Можна толькі канстатаваць, што такія прыметнікі (прыслоўі) адзначна выражаюць ўзмацняльна-станоўчыя адносіны: «*Да ўгасці ты нас дабрэнна*» (зап. у в. Дуброўная); «*У нядзелю раненька*» [2, с. 123]; «*Бяжыць яна скоранька*» [2, с. 123]; «*Просіць яна шчыранька*» [2, с. 123]; «*А гарнецька рыбанька хароша*» [2, с. 127].

Іншамоўная лексіка ў межах разгледжанага семантычнага поля складае даволі кампактную мікрагрупу і адносіцца пераважна да так званых «культурных» запазычанняў. Многія з іх былі засвоены беларускай мовай яшчэ ў старажытнасці, з'яўляюцца даўнімі запазычаннямі: з нямецкай (хвартух < пол. *fartuch* < ням. *Vortuch* [3, т. 2, с. 300]); арабскіх (хуста < пол. *chusta* < іт. *fustagno* < ст.лац. *fustanūm* < араб. *Fastât*, стар. назва Каіра) моў.

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Брагінскага раёна, вызначаецца багатай і складанай сістэмай

лексічных сродкаў, іх варыянтнасцю і разнастайнасцю, семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з'яўляецца неад'емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з'явы.

ЛІТАРАТУРА

1. Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
2. Радзінна-хрэсьбінныя абрады і звычаі беларусаў (на матэрыяле фальклору Гомельскай вобласці) / аўт.-уклад. В. С. Новак [і інш.]. – Гомель : Барк, 2013. – 380 с.
3. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – М. : Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.
4. Моисеев, А. И. Мотивированность слов / А. И. Моисеев // Исследования по грамматике русского языка. Учёные записки Ленинградского государственного университета. – 1963. – Вып. 68. – С. 121 – 125.
5. Супрун, А. Е. Лекции по лингвистике / А. Е. Супрун. – Минск : БГУ, 1980. – 143 с.
6. Блинова, О. И. Предисловие / О. И. Блинова // Мотивационный диалектный словарь. Говоры среднего Приобья : в 2 т. / сост. Л. А. Араева [и др.] ; ред. О. И. Блинова. – Томск, 1982. – Т. 1. А – О. – С. 3 – 5.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984. – Т. 1 – 5.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лексика родильного обряда, зафиксированная в Брагинском районе. Проведена подробная семантическая классификация лексики, даётся генетическая характеристика обрядовых номинаций, рассматриваются типы структурно-семантической мотивации. В работе используется иллюстрационный материал, собранный во время фольклорных экспедиций по Брагинскому району.

SUMMARY

The article deals with the vocabulary of the maternity rite, financed in the Bragin district. A detailed semantic classification of vocabulary is carried out, a genetic characteristic of ritual nominations is given, types of structural and semantic motivation are considered. The work uses illustrative material of the maternity rite, collected during folklore expeditions in the Bragin district.